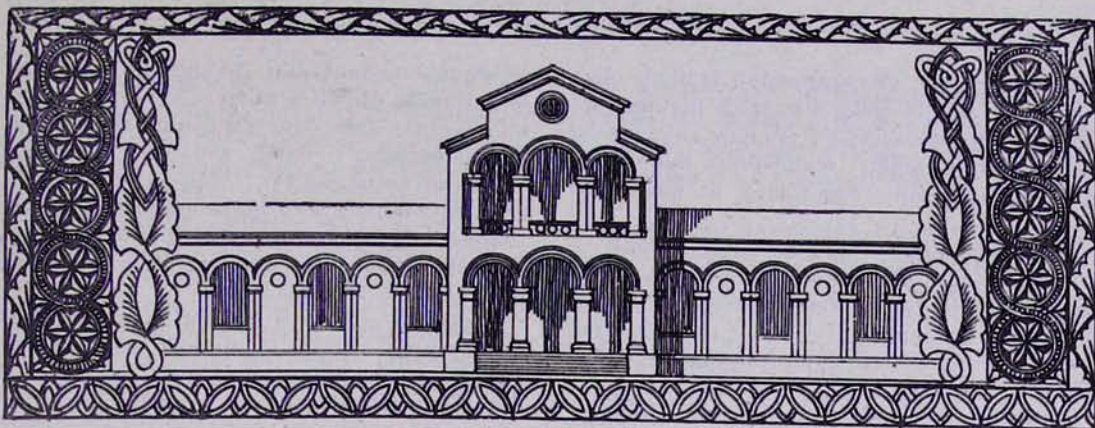

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐՅԱՆ

(Փոխանորդ Արարատյան թեմի)

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԴՊՐՈՑԸ 15—17-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պատմական Հայաստանի սրտում՝ Արարատյան դաշտավայրում 15-րդ դարում վերահաստատված հայրապետական Աթոռը գոյություն ունեցող պայմաններում, ծգտում էր հայ ազգային-եկեղեցական կյանքի զարթոնքին:

Սյունյաց և Վասպուրականի դպրոցների երազը այդ էր, երբ ոգի ի բոհն պայքարում էին Աթոռի փոխադրության համար:

Հոգևոր և մշակութային պատմական այդ կենտրոնի շուրջ աշխարհիկ և եկեղեցական գործիչների համախմբումը Ստեփանոս Օրբելյանի բառերով փորձում էր վերականգնված տեսնել «գաթոռ թագաւորին և զգաւազան պատրիարքին», նորից ծաղկած, այսինքն գլուխ քերել Հայաստանի լիակատար անկախությունը:

Հայրապետական Աթոռը 1441 թվականին վերստին Էջմիածին տեղափոխվելուց հետո, նոր թափով զարկ տրվեց հոգևոր մշակութային կյանքի բարձրացման և կազմակերպման: Վանական մշակութաին կյանքը Սյունյաց մեծ անապատի օրինակով ծաղկեց, բացվեցին լուսավորության նոր կենտրոններ:

Վերագարծման այս հզոր աղբյուր. բնական է, մեծ բաժին ուներ Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը՝ ամբողջ Հայությունը անխորտակելի կերպով իրադ գողող ամենահուսալի և վստահելի ուժը: Իսկ Էջմիածինը կարող էր գործել իր դիրքին վայել

մի դպրոցի միջոցով միայն, որի գործիչները կրթված լինեին իր հետապնդած եկեղեցական-ազգային սուրբ ձգտումներով:

Էջմիածնի «Նոր դպրոց»-ը հիմնադրվեց 1441 թվին՝ Աթոռի փոխադրության զուգընթաց:

Այսպիսով մանրամասն կանգ է առնում այս հարցերի վրա. «Էջմիածին, երբ 1441-ին վերստին դարձավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Աթոռ, Կիրակոս Վիրապեցիի կաթողիկոս ընտրությամբ, Թովմա Մեծփեցիի հոն հաստատվեցավ և ուսուցանել սկսավ հավաքված աշակերտության:

Առաջին՝ Մայր Աթոռի մեջ հիմք դրվեցավ ուսումնարանի մը, ինչպես եղած էր հին առնել և ինչպես վայել էր: Սակայն Կիրակոս Վիրապեցիի տապալումով՝ վասպուրականցիք, որոնց ազդեցիկ դիրքը Էջմիածնի մեջ գլխավոր պատճառը եղած էր այս գահընկեցություն, ամենքն ալ հեռացան Էջմիածնեն, ընդ որս նաև Թովմա Մեծփեցիին, որ իր վանքը դարձավ: Հազիվ երկու տարվա կյանք մը ունենալէ հետո փակվեցավ հայրապետանոցի դպրոցը»¹:

Պարզ է, որ այս շփոթ և խառնակ ժամանակաշրջանում կրթական գործը մեծապես տո՛ժեց: Այնուամենայնիվ գործում են մի շարք դպրոցներ, Հայաստանում առկայծյալ

¹ Այսպիսով, «Պատմություն հայ դպրոցի», էջ 347:

պահպանվում է մտավորական կյանքի դոդուրյուն ջահը: Այնտեղ նույնիսկ հանդիպում ենք իրենց ժամանակին համար ուշագրավ գարգացման բարձր աստիճանի հասած մի քանի նշանավոր մարդկանց ու կենտրոնների:

Այդ նշանավոր մարդկանցից մեկն է Ստեփաննոս Սալմաստեցի (1543—1552) կաթողիկոսը, որը, ըստ Ակինյանի «Նախակայի վանքին առաջնորդն էր և Գրիգոր կաթողիկոսի մահեն հետո բարձրացավ Էջմիածնի Աթոռը»²:

Երկրորդ մեծ անունը, որ պետք է հիշվի, Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսն է (1567—1576): «Ժամանակիս մեջ իրենց ուսումնական ջանքով, թե ոչ երկասիրությամբ, նշանավոր անձերուն գլուխը պիտի հիշենք դարձյալ Ստեփաննոս Սալմաստեցի և Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսներուն անուաները, անոնց կցելով նաև Գրիգոր Աղթամարցին: Հիշենք ևս Մաղաքիա Դերջանցի վարդապետը, որուն աշխարհաշեն և ազգօգուտ ձեռնարկներեն զատ, բանիբուն և հմուտ անձ մը եղած ըլլալն վկայված է: Իրեն դրացի, հավանաբար և գործակից եղած է Ղուկաս Կեղեցի կամ Խորհեմացի վարդապետը, որ հատուկ աշակերտություն մըն ալ կազմած է. և իրեն ձեռնաստններեն արժանավոր կաթողիկոսներ ալ եղած են»³:

Այն փաստը, որ կրթական ասպարեզում փայլողները կաթողիկոսներ կամ անմիջապես նրանց գործակից անձնավորություններ են, վկայում է այն մասին, որ որքան էլ քննվող շրջանում հականե հանվանե չի հիշվում Էջմիածնի վարդապետարանը, որպես անդախտի, բայց կարելի է եզրակացնել, որ այդ հիմնարկը գոյություն ուներ, եթե ոչ իրեն կանոնավորյալ սխառտի վերածված ուսուց. այլ ընտանեվարի, ձեռնաստններ հասցնելու ձևի տակ:

Եղվարդի դպրոցը գոյություն ուներ նախքան 1441 թվականը, շնորհիվ Սիմեոն Արիվանեցու ջանքերին: Նա Տաթևում և Այրիվանքում նշանակալից մանկավարժական գործունեություն ծավալելուց հետո վերջնականապես հաստատվում է Արարատյան դաշտի Եղվարդ գյուղում կամ ժամանակակիցների ասելով «մեծ ավանում»: Եղվարդում Սիմեոն Արիվանեցին ունենում է տասնամյա մանկավարժական գործունեություն: Նրա հովանավորը ու պաշտպանն էր իշխան Ազիզբեկ, նրա մահից հետո էլ՝ որդիները:

Ստեղծվում է իմաստասիրական մի մեծ դպրոց, որտեղ նա «բազում կրօնաորս և ա-

շակերտեալ մանկունս եկեղեցոյ ժողովեալ յուսուցանել զհինն և զնոր մատենան աստուածաշունչ գրոց, զսուրբ և զարտաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամս տասն»⁴: Սիմեոնը Սյունյաց դպրոցից էր, Գրիգոր Տաթևացու աշակերտներից: Նա վախճանվեց Կոտայքի Զագավանք վանքում, 1428 թվին, երբ վարում էր տեղի վանահայրությունը, անշուշտ դպրոցական գործին հետ⁵:

Եղվարդի վանքում Սիմեոն թաթևում գործունեության մասին կարևոր տվյալներ է հաղորդում իր իսկ պատվերով գրված մի Հայամավորքի հիշատակարանը. «Յիշեալիք զատաղող օրինակի սորին՝ զաստուածահանոյ և զարդինական և մեծ վարժապետն հայոց զՍիմեոն, որ յայնմ ժամանակի վայելէր ի մէջ եկեղեցոյ իբրև զարեգակն, և մեծա յուսով և եռափափագ սիրով սկսաւ նորոգել և զարդարել զվանորայս Արարատեան նահանգիս, որ յախտեալ կային ի սահմանաց և ի կրօնից յառաջին հարցն»⁶:

Աթոռի փոխադրությունից հետո անշուշտ Վաղարշապատը մոտիկից հսկողության տակ առնված կրոնական գործունեությունից տարբեր որևէ այլ աշխատանք չէր կարողանում կատարել: Այդ էր պատճառը, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները, ժամանակավորապես, վարդապետարաններ պահպանեցին Արարատյան դաշտի կամ Սյունիքի մեջ մի կերպ դեռևս շեն մնացած վանքերում:

Մինչև ժեղ դարի առաջին կեսերը Հարատանում կազմակերպված մի յուսավորության կենտրոն չկար: Արևելյան մասը դեռևս էր հայաթափ եղել Շահ Աբբասի կողմից:

Ընդհանուր կերպով բոլոր վանքերն անշուշտ էին և գրեթե ամբողջությամբ գրկվել իրենց անցյալի փառքից ու պերճությունից:

Կրակի ու արյան հեղեղի մեջն իսկ գտնվեցին անձնուրաց գործիչներ, որոնք հնարավոր չափով անհնար փորձեցին լույսի ջահը վառ ու բարձր պահելու համար, որպեսզի փարատվի համատարած խավարը Հայաստան աշխարհից: Դրանցից մեկն է ահա յուսամիտ Սրապիոն կաթողիկոս Եդեսացին:

Սրապիոնը «աշակերտած Ղուկաս Կեղեցի վարդապետին, որ էր գլուխն ամենայն վարդապետաց ժամանակին, և անկե ընդունած էր վարդապետական գավազան,

⁴ Խաչիկյան Լ., Ժեղ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հատ. 1, Երևան, 1955, էջ 561:

⁵ Անադյան Հ., Հայոց անձնանունների քառաբան, Երևան, հատ. Դ, 1948, էջ 509:

⁶ Խաչիկյան, նույնը, էջ 561:

² Հանդես ամսօրյա, 1917—18, էջ 70:

³ Օրմանյան, նույնը, էջ 2261:

1586 թվի փետրվարի 20-ին..., և ինքն ալ նոր աշակերտություն բացած, և նշանավոր վարդապետներ հասցուցած: Այսպես եղան, Գրիգոր Կեսարացի, Բարսեղ Ամդեցի, Հովհաննես Ուռուսեցի, Արիստակես Տարոնեցի, Հովսեփ Հզուեցի, Հովհաննես Հզուեցի, Հովհաննես Քաջբերունի և Մովսես Տաթևացի»:

Հիշված վարդապետներից Մովսես Տաթևացին հետագայում կաթողիկոս դարձավ և Էջմիածնի վերագարթոնքի գլխավոր հեղինակը հանդիսացավ իր երկու անմիջական հաջորդների՝ Փիլիպոս Աղբակեցու և Հակոբ Ջուղայեցու հետ:

Ս. Էջմիածնի դպրոցը ԺԷ դարում

Ս. Էջմիածնի ԺԷ դարի դպրոցը «Հարանց Անապատի» և Ամրտողուի մեծ դպրոցի օրինակով կազմակերպվեց: Այս դպրոցներն իրենց լույսն ու ավանդությունները փոխադրեցին Էջմիածնի և նոր փայլով այնտեղ վառեցին շիջած լուսավորության ջահը. «Այուրաց դպրոցը՝ Ամրտողուի դպրոցի ուղղությամբ պատվաստված փոխադրվեցավ Էջմիածնի և իսկապես բարերար դեր մը կատարեց, մաքառելով տգիտության դեմ, իբր առաջնորդ վերածնության շարժումի մը»⁷:

Ս. Անանիայի անապատում (այժմյան Երևան քաղաքի ս. Ջորավոր եկեղեցին) Մովսես Տաթևացու գործունեությամբ հիմն է դրվում Երևանյան վարդապետարանի գործունեության, որ Տաթևացու կաթողիկոսանալով իր ծաղկման բարձրակետին է հասնում: Աստիճանաբար քայլեր են առնվում վարդապետարանը նորից Մայր Աթոռում հաստատելու համար, որին քաղաքական և տնտեսական լուրջ արգելքները խանգարում են:

Ս. Անանիայի անապատի մասին Դավրիժեցին վկայում է. «Բնակեցավ անդէն վարդապետն իրովք միաբանօքն, կարգաւն և սահմանաւն այն, զոր կարգեցին ի Մեծ Անապատն: Առ որ ժողովեցան միաբանք բազումք, միայնակեացք և գրոց աշակերտք իմաստունք և սրբակեացք. կաին ի միասին մեծք և փոքրք սիրով հանդերձեալք ի խցի, հանապազօր կանխեալ յաղօթս և լընթերցումն սուրբ գրոց»⁸:

Մովսես Տաթևացու գործունեությունը նրան բոլորին սիրելի դարձրեց: 1629 թվին միաձաճությամբ կաթողիկոս ընտրվեց: Մովսես կաթողիկոս անօրինակ թափով լըծ-

վեց շինարարության: Չաքարիս Վաղարշապատցին հետևյալ կերպով տալիս է այդ գործունեության բնութագիրը. «Չաթոռ սուրբ ի յաղբեաց ի վեր առեալ հաւասար արար երկնից»¹⁰:

Իր իմբողջ գործունեությունը եկեղեցու պայծառացման, ուսման տարածման նվիրած Մովսես Տաթևացու շուրջ խոստովանելից և ջանասեր աշակերտներ խմբվեցին: Մատենադարանի ձեռագրի հիշատակարանում այդ մասին կարդում ենք.

«Չաքարիս ևեթ բանի սպասաւորը՝ կոչմամբ վարդապետ, աշակերտ գոյով, մեծի եւ տիեզերահոշակ երկրորդ լուսատուին հալոց. և վերստին նոր նորոգողի սուրբ Էջմիածնի»: Այնուհետև Չաքարիսն թվում է իր աշակերտակիցների անունները, «առաջնորդ մեծի անապատին Ստաթէի արի և Եզնազգեաց Արիստակէսն Ծամբեցի, Իսրայէլ վարդապետ Մեղրեցին... վարդապետաց վարդապետն Խաչատուր Կեսարացին՝ առաջնորդն մեծին Ջուղայու, Փիլիպոս Աղբակեցին, Խաչատուր Երջնկացին, Յակոբ Աստապատցին» և այլն¹¹: Վերոհիշյալները ալագ սերունդի սաներից են: Մատենադարանի № 507 ձեռագիրը մեծ տվյալներ է հայթայթում կրտսեր աշակերտների մասին: Հիշատակարանը գրված է 1636 թվին Էջմիածնի Չաքարիս արեղայի կողմից: «Մովսես քաջ րաբունապետ... եկեալ լուսատրեաց գաշխարհս մեր...»: Գովեստով խոսում է իր ընկերների մասին, որոնցից են՝ Միհաս, Հովհաննես, Չաքարիս, Հովսեփ, Խաչատուր և Պողոս: Ինքը Չաքարիսն կրտսերներից է. «Եւ մանկագոյն աշակերտքս՝ որ պատուաստեալ եմք առ ոստ՝ տրա գտէր Յովհաննէս և եւ նուսատ Չաքարիսս Էջմիածնեցի, գտէր Խաչատուրն, գտէր Յակոբն, Առաքելն, որ կարի տկարն է մարմնով... սարկաւագ Եսային, լուսարար Չաքարիսն և ջահրնկալ մանկունքն՝ Դովասն և Դազարն, և խոհարար Կարապետն և այլ միաբանք սուրբ ուխտիս, որ կամք առ ոստ սուրբ վարդապետիս տեսնն Մովսիսի»¹²:

Այս ազգօգուտ գործունեության լուրջ գովարար անձրևի պես տեղաց կրթության ծարավի հալ հոգիների վրա, որոնք շտապեցին դեպի Էջմիածնի մաս առնելու աշխատանքից կամ կրթվելու, իրենց հերթին կրթությունը տարածելու համար խավար մնացած տեղերում: Ս. Անանիայի անապատը հասավ մեծ անունի ու բարձրության և պաշտոնապես ճանաչվեց որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանի գործող վարդապետարանը:

⁷ Օրմանյան, հ. 2-րդ, էջ 2892:

⁸ Ալպոլադյան, նույնը, էջ 451:

⁹ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցու, Վաղարշապատ, 1896, էջ 295:

¹⁰ Մատենադարան, ձեռագիր № 201, էջ 612ա:

¹¹ Մատենադարան, ձեռագիր № 201, էջ 612ա:

¹² Մատենադարան, ձեռագիր № 507, էջ 823ա—բ,

Այնտեղ պատրաստվեցին բազմաթիվ գործիչներ: Սերունդ պատրաստողներից մեկն էր նաև Սեյքսեդեյկ Վժանցին, որ Լիմ անապատից (Վան) գալիս է ս. Էջմիածին: Նա իր ժամանակի գիտուն մարդկանցից մեկն էր: Վժանցին իր ուսուցչական գործունեությունը ծավալում է Երևանում և Էջմիածնում: «Եւ լինէր յորժամ Մելիքսեթ վարդապետն կանխէր ի դաս եւ ի քարոզ, իբրև գործանա ուղիսից և հեղեղաց ընթանալը բանն ի քերականոյ նորա, յորոյ իմաստութիւնն ամենեքեան ապուշ եղեալ՝ հիսանային և բաղձային»¹³:

Սեյքսեդեյկ վարդապետ Վժանցու դասախոսությունները ոգևորություն և հիացում են առաջ բերում իր ունկնդիրների շարքերում, սակայն արդյունքը համեմատաբար մեծ չէր, որովհետև նյութը աշակերտների գլխից վեր էր մնում շատ անգամ, նրանք չունեին անհրաժեշտ նախապատրաստական պատրաստությունը, և նեղ էր նրանց մտահորիզոնը հատկապես «արտաքին գիտություն»-ների մարզում:

Այնուամենայնիվ Սեյքսեդեյկ Վժանցին չի հուսահատվում և մեծ նվիրումով շարունակում է իր դասախոսությունները ս. Անանիայի անապատում: Նա ոգի ի բռնի աշխատում է իր պարզամիտ ունկնդիրներին ծանոթացնել Դավիթի Սահմանաց գրքին, Պրովիտրի Վերլուծություններին, Արիստոտելի Ստորոգության, Պերիարմենիասին, Աշխարհացն և այլն:

Սեյքսեդեյկի դասախոսությունները այնքան բարդ էին թվում իր հազիվ նախնական գիտելիքներ ունեցող աշակերտներին, որ նրանք հետազայում էլ առանց քաշվելու խոստովանում էին իրենց համար այն ժամանակ դժվարիմաց թվացող այդ նյութերը: Ակնհայտ գրում է. «Հավանական է կարծել, թե ինչպես Մեծ Անապատի և Լիմ Անապատի մեջ, նույնպես հոս ամենահետաքրքրական երևցավ դասախոսություններու նյութը: Կգրե գոնե Ոսկան թե իրեն համար անմարսելի էին անոնք»¹⁴:

Վժանցու դասախոսությունները այս ձևով շարունակվում են մինչև այն ժամանակ, երբ Լեհաստանից վերադառնում են Խաչատուր Կեսարացին և իրեն ընկերացող երիտասարդ արքեպիսկոպոս, որոնք գնացել էին պալաթարելու լատինացման դեմ և լատինական հոգևորականության բովանդակ կրթված հրետանու դեմ ցույց էին տվել միայն հարդա միզակներ: Հայրենիք դառնալով նրանք երդվել էին զինվել հակառակորդի բոլոր

զենքերով և գերազանցել նրան իր իսկ զենքերի պատրաստության և գործածության ասպարեզում: Իսկ այդ անելու համար, նրանք շատ լավ հասկանում էին, թե պետք էր հաղթահարել այսպես ասած արտաքին գիտություններին:

Էջմիածնի միաբաններից Վժանցուն աշակերտել են Սիմեոն Ջուղայեցին և Ոսկան Երևանցին: Սիմեոնը Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի ժամանակ հանդիսանում է Էջմիածնի վարդապետարանի սյունը, իսկ Ոսկանը տպագրության գործում մատուցանում է լավագույն ծառայություն, հրատարակելով Աստվածաշունչը և ուրիշ գրքեր: Վժանցու համբավը այնքան մեծ էր, որ հեռավոր Լեհաստանից, Դրիմից գալիս էին իրեն լսելու:

Մովսես կաթողիկոս անշքացած Էջմիածինը նյութապես նորոգելուց բացի, այնտեղ հիմք է դնում հոգևորականներ պատրաստելու հատուկ բարձրագույն մի դպրոցի, որտեղ, շնորհիվ Վժանցու դասախոսությունների, զարգանում են «ոճս և գիտութիւնս արտաքին գրոց և արուեստ քերականութեան», որոնք ըստ Դավրիժեցու «քննալին բարձրեալ և անհետ լեալ էին»:

1632 թվականին վախճանվում է Մելիքսեդեյկ Վժանցին, և իր վախճանումով վերջ են գտնում անքան հետաքրքրություն և աշխույժ առաջացրած «արտաքին գիտությունների» դասերը:

Վժանցու աշակերտներից ամենից հաջողն ու ամենից նշանավորը հանդիսացավ Սիմեոն Ջուղայեցին, որը 1640 թվին, Փիլիպոս կաթողիկոսի օրով (1633—1655), վերադառնում է Էջմիածին և ստանձնում նրա վարդապետարանի տեսչությունը և արտաքին ուսման դասավանդման պարտականությունները:

Ղուկաս Կարանցին էլ այս դպրոցի սաներիցն է: Նա թողել է մի ձեռագիր. որի մեջ ամփոփել է ավանդվող արտաքին գիտությունների նյութերը:

Մովսես կաթողիկոսին հաջողվեց վերջ տալ Էջմիածնի ողբալի դրության և հանդիսացավ Էջմիածնի վերանորոգիչը: Խաչատուր Կեսարացի վարդապետը իրավունք ունի ասելու «կրկին լուսավորիչ եղև հայկազուն սեռիս, նորոգելով գուրբ Էջմիածինն և զեղծեալ կարգս մեր, որ ի թուլութենէ լառաջնոցն»¹⁵:

Մովսես Տաթևացին ընդարձակեց և բարձրացրեց նաև Հովհաննավանքի դպրոցը, այն դարձնելով կաթողիկոսարանի վարդապետարան: Ադ մասին Դավրիժեցու մոտ կարդում ենք. «Այլ և հոգեկից սուրբ վարդապետս տէր Մովսես կարգեաց զդպրատուն և

¹³ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ, Վաղարշապատ, 1886, էջ 398:

¹⁴ Ակնհայտ, «Մովսես կաթողիկոս», էջ 202:

¹⁵ Ապոլոնյան, նույնը, էջ 448:

մեծափառ սուրբ ուխտն Յօհանավանք, որ ժողովեաց մանկունն յոլովա»¹⁶:

Նույն դպրոցի մասին ժամանակակից հիշատակագիր Դուկաս Գառնեցին 1631 թվին հետևյալն է ասում. «Եւ արդ, եղև սկիզբն եւ կատարումն այսմ գծագրութեանս ի յերկիրս Արարատեան, ի յոտն Արագածու, ի սահմանս գիողաքաղաքին Կարբու՝ ի հրեշտակաբնակ մենաստանս Ս. Կարապետի, ընդ հովանեաւ բարձրաբերձ երկնահանգիստ սուրբ Աստվածածնի տաճարիս որ մակադրեալ յորջորջի Յօհանավանք, որ է այժմ դպրոց, և ժողովեալ կան յոլով համբակատիպ մանկունք ի յուսումն եւ ի վերձանութիւն Աստուածաշունչ գրոց՝ հրամանաւ եւ ծախիւք տեսնու Մովսեսի սրբազան կաթողիկոսի ընդհանուր հայկազյան սեռի կրկին յուսավորչի...»¹⁷:

Փիլիպոս կաթողիկոս Հովհաննավանքի այս դպրոցը փոխադրեց Էջմիածին, այնտեղ վանահայր և դպրոցի տեսուչ թողնելով Զաքարիա Վաղարշապատցուն, որը բարեխղճորեն պահպանում է վանքի դպրոցական ավանդությունները: Այդ դպրոցի աշակերտներից մեկն է Զաքարիա սարկավագ պատմիչը, որն իր ուսուցչի գործունեության մասին գրում է. «Հաստատեաց եւ դպրատունս եւ գնուսատութիւնն իմ կարգեաց ուսուցիչ մանկանց»¹⁸:

Այսպիսով անդրադառնալով Զաքարիայի այս տողերին գտնում է, թե Հովհաննավանքի այս նոր դպրոցը զուտ ժողովրդական էր և կապ չուներ հոգևորականներ պատրաստելու գործին հետ: Այս կարծիքը մասամբ միայն ճիշտ է: Վանական դպրոցներ միշտ էլ առաջնահերթ նպատակ են ունեցել կրոնավորներ պատրաստել, սակայն Մովսես Տաթևացին դպրոցի դուռը բացում է անխտիր բոլոր հայերի առաջ, հոգևոր աւարեզի ընտրությունը թողնելով աշակերտի կամքին: Լուսամիտ հայրապետի նպատակն էր յուսավորել իր ազգը, դրա հետ գուգրելոց պատրաստել հասարակական գործիչներ՝ հոգևորական և աշխարհիկ կյանքի ու գործունեութան համար:

Այսպես, Էջմիածնի դպրոցից դուրս եկած աշակերտների ձեռքով սկսվում է վերանորոգչական մեծ մի աշխատանք. «Ժինեցան եկեղեցիք ի գեղաստանս, զարդարեցան վանօրայք պարկեշտ կրօնիւք և առաքինացան միայնակեացք յանպատու: Եւ զի՞ է քեզ, գրեթէ ամենեւիսք առաքելաման էր շնորհաց տարածումն»¹⁹:

Մովսես Գ Տաթևացուն (1629—1632 թթ.) հաջորդում է Փիլիպոս Ա Աղբակեցին (1633—1655 թթ.): Փիլիպոսը իր ժամանակի ուսյալ հոգևորականներից է եղել: «Լուսաւորէր զամենայն մարդիկ իբրեւ զարեգակն»: Խնամքով կրթված նորաբաց վարդապետարանի իդեալներով և իր մեծափառական ուսուցչի օրինակով Փիլիպոս Աղբակեցին ջանաց ըստ ամենայնի արժանավոր կերպով և սպաս դնել իր բոլոր ընդունածը իր սիրելի ազգի բարօրության համար:

Ժամանակակից մի հիշատակագիր (1651 թ.) հետևյալ գնահատականն է տալիս Փիլիպոս Աղբակեցու կաթողիկոսական և դպրոցական գործունեության. «Նստոցին յաթոռ հայրապետութեան զհարն մեր, զսեր Փիլիպոս վարդապետն. ի թոխն ՌԶԲ ամին, յոր եւ սկիզբն կաթողիկոսութեան իւրոյ. գորացաւ եւ հանդեսի կրօնիւք և ամենավայելոյ թաղաքավարութեամբք, և եկից աշխարհս ուղիղ կարգօք և կրօնաւորօք և ընդարձակեաց դպրոցս և դասատունս և ժողովեալ յոլով մանկունս՝ տալ ընթերցումն աստուածային բանից, յորոց ժամանեալ յարբուն ուսման և հասակին պարգևէ արժանաւորացն իշխանութիւն և շնորհս և փնակս, որք արձակեցան ի բազում տեղիս եւ տալափն եւս գիտեն արձակել»²⁰:

Փիլիպոս կաթողիկոս Աղբակեցի, ինչպես վկայում է Դավրիժեցին, «յես ամաց ինչ», ենթադրաբար 1640 թվին, Հովհաննավանքում գործող վարդապետարանը վերջնականապես փոխադրում է Էջմիածին:

Այս մասին շատ հստակ է Դավրիժեցու ցուցմունքը. «Եւ զդպրատունն զոր ի Յօհաննավանք հաստատեցին, սա եւս կարի հաստատեաց, և ուսմամբ և առաքինութեամբ վարժեալ հասուց ի կատարելութիւն. և յես ամաց ինչ փոխեաց ի Յօհաննավանքի և երբ ի սուրբ Էջմիածինն»²¹:

Աղբակեցին վարդապետարանը տեղավորում է Մովսես Տաթևացու կառուցած շինություններից մեկում, վանքի արևելյան թեփում: Չամչուան էլ վկայում է. «Երբաց Փիլիպոս կաթողիկոս և դպրատուն մեծ լէջմիածին, որ ժողովեալ զմանկունս՝ ետ մարգել գնուս յուսումն, կարգեալ նոցա դասատու զՍիմոն վարդապետ Ջողապեցի, զաշակերտ Մեղքիւէք վարդապետի, որ և յետ ուսուցանելու նոքա զարուեստ քերականութեան՝ ել անտի և շրջեալ յալ և ալ տեղիս հոսկ յետոյ գնաց լեւորկիս և անդ մեռաւ յամի

¹⁶ Դավրիժեցի, նույնը, էջ 307:

¹⁷ Դավրիժեցի, նույնը, էջ 307:

¹⁸ Զաքարիա սարկավագ, Պատմություն, Գ ԺԶ:

¹⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 2809, էջ 669բ:

²⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1502, էջ 528ա:

²¹ Դավրիժեցի, նույնը, էջ 325:

1657»²²: Դավրիժեցին թվարկում է Ջուղայեցու դասավանդած առարկաները. «Նախ՝ սկիզբն արարին ի քերականութենէն, և ապա զարտաքին գրեանքն բովանդակ մինչև ցվերջն. զկնի նորին զթուղթն Պօղոսի՝ զերայեցուց գլուխն, և ամենեքեան օգտեալք և լուսաւորեալք յիմաստից սորա, որք էին բաւական ինքեանց և այլոց»²³:

Սիմեոն Ջուղայեցու ուսումնական գործի մաս է կազմել նաև դասագրքերի պատրաստությունը: Այսպէս, Հավուց թառում նա գրել է «Արտաքին գրոց» իբր ներածությունն այդ անվան տակ ավանդված առարկաների և «Տրամաբանություն»: Տպագրում է նաև Պրոկիի վրացերենից թարգմանված իմաստասիրական մեկ երկը: Սիմեոն Ջուղայեցու գրական վաստակի մասին յուրջ ուսումնասիրություն ունի պրոֆ. Վ. Չալոյանը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958 թ., էջ 136—141):

Այս դպրոցներից դուրս եկած գործիչները տարածվեցին թեմերում և Մայր Աթոռի օրինակով կրթական կյանք ու գործունեություն կազմակերպեցին ամենուրեք: Մայր Աթոռում ևս ասեղծվեց կշիռ ու հեղինակություն ունեցող պատկառելի մի միաբանություն: Դավիթ Բաղիշեցին նշում է այդ ուրախակի երևույթը. «Աչօք մերովք տեսանեմք ի Ս. Էջմիածին անթի վարդապետք և արեղայք խարազանագետք, կրոնաւորք անելի քան 500»:

«Նախ Յակոբ վարդապետ Ջուղայեցի, որ յետոյ կաթողիկոս. Զաքարիա Վաղարշապատու, Խաչատուր Ագուլեցի, Եւայի Երնջակայ, միւս Խաչատուր Ասպահանցի, Գրիգոր Կեսարացի, Կարապետ Մոկացի օծեալ ձեռամբ սորա. Յովհաննէս Ուռհայեցի, Բարսեղ առաջնորդ Ամրոյ Գարոցի, Խաչատուր վարդապետ աշակերտ Բուծիկ Յովհաննէսի աշակերտի Բարսի, որ շինեաց զԱմրոյոյ ու. Յովհաննէսն այս Խաչատուր և Յովհաննէս Բաղիշեցի և Մեսրոպ վարդապետ քաջ քարտուղարն և լցեալ շնորհօքն հոգւոյն սրբոյ Բաղիշեցի, որ թուին ՌՁԷ (1638) օծեալ եղև եպիսկոպոս և նոյն աւուր ընկալեալ գաւազան վարդապետութեան. ձեռամբ այս Փիլիպպոսի սրբազան կաթողիկոսի և շնորհեալ առաջնորդ մայրաքաղաքին Բաղիշու... այլ եւ զթիւ վարդապետաց ժամանակի սորա ո կարէ ընդ գրով արկանել. զի ձեռնադրեաց անելի քան զշորս հարիւր եպիսկոպոս եւ վարդապետ որոց

ամենեցուն վերակացու և գլուխ Յակոբ վարդապետ Ջուղայեցին էր»²⁴:

Ս. Էջմիածնի դպրոցը Հակոբ Դ Ջուղայեցու օրով

Հակոբ Դ Ջուղայեցին (1655—1680 թթ.) իր ուսումը ստացել է Նոր Ջուղայի և Էջմիածնի դպրոցներում, Խաչատուր Կեսարացու և Փիլիպոս կաթողիկոսի շնչի ներքո: Զաքարիա պատմիչը հաղորդում է, որ Ջուղայեցին Խաչատուր Կեսարացուց «ուսալ զամենայն վարս առաքինութեան՝ և զամենայն գիտութիւնս Աստուածային գրոց. և եղև կուսակրօն քահանայ»²⁵:

Հակոբ Ջուղայեցին իր ուսուցչի վերջին տարիներին եղել է Էջմիածնի վարդապետարանի գլխավոր դասախոսն ու վարիչը, կաթողիկոսի աջ բազուկը նրա վարչական և դպրոցական գործերում:

Հակոբ Ջուղայեցին ավելի մեծ եռանդով առաջ է մղում հայրապետանոցի վարդապետարանը: Հարստանում է նաև վանքը: Մի հիշատակագիր այսպէս է նկարագրում այդ. «Սովաւ և ի ձեռն սորին յաւելուն եւ սպասք յոյովք և անօթք բազմաթիւք մեծի տաճարիս, ընդ որս եւ մատենից գումարութիւնք ի մի ոչ սակաւք և նոցին խոկացօյք եւ ի նոյնս պարսպօյք յօգնականաւք»²⁶:

Ջուղայեցու օրով ս. Էջմիածնի փառքն է հանդիսանում Ստեփանոս վարդապետ Լեհացին: Նրա թարգմանություններից են. «Յովսէպոսի պատմագրութիւն», ինչպէս նաև «Ի գրոց պատճառաց Արիստոտելի կամ ոմանց թուի Պրոկիի», «Գիրք բնագրական Արիստոտելի և լուծմունք նորին», «Բանք իմաստասիրականք եւ աստուածաբանականք համառօտաբար իբր սահմանօրէն արտադրեալք եւ հաւաքեալք ըստ այբուքենից»: Այս վերջինները գոյտ փիլիսոփայական աշխատություններ էին, իսկ նրա կրօնական-աստվածաբանական թարգմանություններից հայտնի են «Գիրք սրբոյն Դիոնիսիոսի Արիստագացոյ յաղագս երկնայնոց քահանայապետութեանց», «Հայելի վարուց որ կոչի ֆրանկաց հարանց վարք», «Համառօտ հաւաքումն յաղագս հրեշտակաց», «Բուրաստան աղօթից», «Գիրք Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ» աստվածաշնչական գրքի թարգմանությունը այս շարքում հատ-

²⁴ Աղանյան, Դիվան, Ժ, էջ 51—52:

²⁵ Զաքարիա սարկավազ, Պատմագրութիւն, Էջմիածին, 1870, Բ, էջ 60:

²⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 981, էջ 502ա: Այս մասին տես նաև «Յուցակ Ձեռագրաց», Ա. հ., Երևան, 1965, Օ. Եկանյանի ներածությունը, էջ 19—20:

²² Չամչյան, Պատմություն հայոց, Բ. Գ, էջ 619—620:

²³ Դավրիժեցի, էջ 405:

կանչական տեղ է բռնում: Նույնը կարելի է ասել Դուրանի թարգմանության մասին, որը վերնագրված է «Գիրք օրինաց հազարաց»-ից կամ իսմայելացուց որ կոչի Դուրան, ալսինքն, հաաքումն պատուիրանաց, թարգմանեցաւ ի լատինացուց բարբառել ի լեզու հայոց աշխատասիրութեամբ իմաստաւեր Ստեփանոս Լեհացույ:»

Այս բազմաթիվ փոխառված վարդապետը հռչակվել է նաև իբրև նկարիչ: Վախճանվել է 80 տարեկան հասակում, 1689 թվին և թաղված է ս. Հովհաննիսի վանքի գեղեցիկ մատուռում²⁷:

Ստեփանոս Լեհացին իր թարգմանությունները կատարել է Էջմիածնի դպրոցի ուսման մակարդակը բարձրացնելու համար և այդ գրքերից մի քանիսը օգտագործել է որպես դասագիրք: Իր օրով Էջմիածնում հավաքված գրասեր և գիտնական վարդապետների մասին ուշադրության արժանի տվյալներ է հաղորդում ինքը՝ Ստեփանոս Լեհացին, իր Իփոնիսիոս Արիսպագացու աշխատության 1662 թ. լատիներենից կատարած թարգմանության հիշատակարանում, որտեղ ասվում է, որ թարգմանությունը կատարել է «ի խնդրոյ բարեմիտ եղբարցն, որք ի սուրբ Աթոռս Էջմիածնին, ի հրահանգս իմաստասիրութեան կրթելին զանձինս իրեանց, քանզի զայսու ժամանակաւ բազումք էին երեւելիք վարդապետք քաջաբանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց քաջ գիտունք և հմուտք յորոց մի էր և Առաքել վարդապետն, քաջ ռաբունի և փիլասոսն, որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց գեղեցկաբարձար քանիսդ դրոշմեաց և իր յիշատակն անցնելի եղող»²⁸:

Լեհացու ակնարկած Առաքել վարդապետը Դավրիժեցին է: Նա ծնվել է ԺՋ դարի վերջում, Թավրիզ քաղաքում: Ուսումն ստացել է ս. Էջմիածնում Փիլիպոս կաթողիկոսի հովանու տակ, ձեռնադրվել է վարդապետ: Վարել է զանազան վարչական պաշտոններ: Հակոբ կաթողիկոսի ժամանակ եղել է վարդապետարանի ուսուցիչ: Նշանավոր է իր գրած «Պատմություն»-ը:

Ստեփանոս Լեհացին սիրված ուսուցիչ է եղել: Աշակերտները առիթը չեն փախցնում նրա գովքը երգելու: Նա դասախոսություններին նպաստելու համար կազմակերպում է վանական-դպրոցական խնամված և շատ հարուստ գրադարան, որի ղեկավար է նշանակում իր ընդունակ աշակերտներից Ներ-

սես սարկավագին: Մի հիշատակարանում Ներսես սարկավագը ինքն իր մասին գրում է. «Ես, ամենամեղ չար Ներսես ծառայ ձեր և աշակերտ սրբոյ թարգմանչի քաջ հռետորի և անհաղթ փիլիսոփայի և թելադրողի հրահանգիս Ստեփաննոսի Իլուացույ և բահիբուն վարդապետին...»²⁹, մի ուրիշ տեղում «զուսուցիչն իմ և զվարժիչն զՍտեփաննոս Իլովցի քաջ հռետոր և թարգմանիչ ռաբունին, որ էր այր լի շնորհօք և հանճարով և սրբեալ հոգով սրբով, զի հանապազ ըստ աստուածատուր պարգետօքն զամենայն եղբարս կատարելագործէր փիլիսոփայական կրթութեամբ և թեպէտ հուսկ յետին զիս: Վասնորոյ հայցեմք ի տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ մերմէ զի յորժամ նստի յաթոռ փառաց հատուցէ զվարձս սորին միոյն հազարապատիկ և բիր և բիրապատիկ և զյիշատակ իր անխրամատելի պահեցէ»³⁰:

Հակոբ կաթողիկոսի օրով Էջմիածնի վարդապետարանը հասել էր ցանկալի բարձրության: Վայելում էր կաթողիկոսի լայն հովանավորությունը և բազմաթիվ կարող ուսուցիչների անխնայ ու լարված աշխատանքի պտուղները: Ժամանակի գիտությունը կենտրոնացել էր Էջմիածնի վարդապետարանում և ավանդվում ձեռնագրատերերին:

Աշոտ Հովհաննիսյանը այս առիթով ասում է հետաքրքիր եզրակացությունը. «Այս վկայությունները կարևոր են որչափ հաղիշեցին այն հեղինակն է հեկց, որ արժանահավատ տեղեկություններ է հաղորդում XV—XVII դարերի հայ վանական դպրոցների ու նրանց նշանավոր դասապետների մասին... Վանական լուսավորության մի շարժում էր այս, որ սկիզբ առնելով Մովսես Տաթևացու ջանքերով, զարգացման բարձրակետին հասավ Զուղայեցու օրոք և հանգամանորեն նկարագրված է Լեհացու դրրվատած Դավրիժեցու գրքում»³¹:

Հակոբ Դ Զուղայեցու վախճանումից հետո սկսվում է ալեկոծ մի շրջան: Եղիազար Անթապի (1681—1691 թթ.) և Նահապետ Ուրհայեցի (1691—1705 թթ.) կաթողիկոսների օրով Էջմիածնի վարդապետարանը զգալի վայրէջք է ապրում: Դա տիրող քաղաքական պայմանների և եկեղեցու ներքին կյանքում գոյություն ունեցող պայքարների ու երկպառակությունների արդյունք էր: Զաքարիա սարկավագը այդ մասին գրում է. «զկարգ և զկանոն առաջին կաթողիկոսացն

²⁹ Մատենադարանի ձեռագիր № 110, էջ 465բ:

³⁰ Անդ, էջ 466բ—467ա:

³¹ Հովհաննիսյան Ս., «Դավրիժեցի հայ ազատագրական մտքի պատմության», հատ. Բ, Երևան, 1959, էջ 164:

²⁷ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 420:

²⁸ Մատենադարան, ձեռագիր № 5171, թերթ 368ա—369ա:

քաղաքացիացի ի սուրբ Աթոռոյն և ամենայն վանօրէից»³²:

Ս. Էջմիածնի դպրոցը 18-րդ դարում

ԺԸ դարի երեսնական թվականներին Էջմիածնի վարդապետարանում սովորել է ուրիշների կարգին նաև Սիմեոն Երևանցին, որը հետագայում կաթողիկոսական գահ բարձրանալով Էջմիածնի վարդապետարանում բացեց մի նոր ու փայլուն շրջան:

Սիմեոն Երևանցին հայ եկեղեցու մեծ դեմքերից է: Անդրադառնում ենք միայն այն ամենին, որ ուղղակի կապված է Էջմիածնի վարդապետարանի նրա օրով կատարած աշխատանքներին:

Մինչև իր գահ բարձրանալը նա հռչակված էր իբրև լավ ուսուցիչ, քարոզիչ, վարչական և տնտեսական ղեկավարման լավ ջիղ ունեցող մարդ:

Սիմեոն Երևանցու ուսուցիչներն են եղել Հակոբ և Հովսեփ վարդապետները: Առաջինը Հակոբ Ե Ծամախեցի կաթողիկոսն է, որի ձեռնադրումն ու հաջորդն է հանդիսանում Երևանցին: Նրա ուսանողական տարիների պատմությունը գեղազարդված է հրաշապատում դեպքերով, որոնք հաստատում են այն միտքը, թե Երևանցին ուժերի գերազույց լարումով միայն կարողացել է «մարդ դառնալ»³³:

Ընդունելով հոգևորական կոչումը, Սիմեոն Երևանցին շուտով դառնում է վանքի աշխատող դեմքերից մեկը և թե մանավանդ ուսումնական հարցերում, այնպես, որ երբ Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Կողոտը կաթողիկոսին խնդրում է Երևանցուն գործուղել իր մոտ, կաթողիկոսը չի համաձայնում և պատասխանում է. «Ծառ համարեցիք մի տղայ սուրբ Աթոռի համար, որ նորան էլ ուզում եք հեռացնել այստեղից»³⁴:

Պատանի հասակում Սիմեոն Երևանցին ավարտելով իր ուսումը Մայր Աթոռի դպրոցում Աբրահամ Մշեցու օրով, իր գիտելիքների և հեզ բնավորության շնորհիվ անմիջապես կարգվում է նույն դպրոցի ուսուցիչ և աղ օրվանից անվանվում է բոլորի կողմից «Սեբուող Երևանցի Սիմեոն»:

Օրմանյան սրբազան քննարկելով ժամանակի պատմիչների փաստարկումներն ու տվյալները այս հարցի մասին, եզրակացնում է.

«Սիմեոն Էջմիածնի դպրոցին ընթացքը կալարտե, օգտվելով մանավանդ Ծամախեցիին ուսուցչությունեն, և անմիջապես նույն

դպրոցի մեջ ուսուցչության կը կոչվի, և առաջիկային նշանավոր հանդիսացող Մայր Աթոռ միաբաններ, բոլորն ալ Սիմեոնի աշակերտած և Սիմեոնով զարգացած ըլլակին պարծանք կհիշեն»³⁵:

Երևանցու ուսուցչական գործունեությունը կաթողիկոսարանի վարդապետարանում կարելի է բաժանել երկուսի՝ նախքան կաթողիկոսության շրջան և կաթողիկոսական տարիները: Առաջինը կարճ է, բայց արդյունավետ: Սիմեոնը որքան վարժ էր աստվածաբանական գիտությունների մեջ, նույնքան էլ վարժ ու ձեռներեց էր հայկաբանության, շարադրության, երաժշտության, տրամաբանության, բեմբասացության և քերթողության մեջ: Դասավանդելիս նա գիտեր գրավել իր ունկնդիրներին ոչ միայն իր գիտելիքներով, այլև իր անձով:

Իր հասցրած նշանավոր աշակերտներից կարելի է աչտեղ հիշել Մինաս և Իսահակ աստվծաբան եպիսկոպոսներին, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանին՝ համայն Ռուսաստանի առաջնորդ և ընտրյալ կաթողիկոսին, Հնդկաստանի հայտնի նվիրակներ՝ Փիլիպոս, Ղուկիան և Գրիգոր եպիսկոպոսները, Հովհաննես վարդապետը, Դավիթ և Դանիել կաթողիկոսները, Գալուստ եպիսկոպոս Ջուղայեցին, Մատթեոս վարդապետ Կեսարացին, Թադեոս, Գրիգոր Օշականցի՝ սարկավագները:

Ուսուցչական այս լարված ու բեղուն աշխատանքը ընդհատվում է Հազար Ջանկեցի կաթողիկոսի հրամանով, որով Սիմեոն Երևանցին նշանակվում էր հայրապետական նվիրակ: Այդ օրից սկսյալ Երևանցին կլանվում է վարչական ընթացիկ գործերով: Պարբերաբար Էջմիածին գտնվելիս ան առիթը չի կորցնում իր հոգուն հարազատ վարդապետարանում դասախոսելու համար:

Հազիվ կաթողիկոսական գահի բարձրացած Երևանցին Էջմիածին հրավիրում է գանազան վանքերում որպես գիտնական ուսուցիչ անուն հանած վարդապետներ և նրանց հետ համախորհուրդ և ձեռք-ձեռքի ձեռնարկում է կաթողիկոսարանի վարդապետարանի բարձրացման աշխատանքին: Թվենք մի քանիսը նրա հրավիրած հայտնի ուսուցիչներից. Հարություն վարդապետ Բասենցի, Սահակ Ահագին, Ներսես ավագը (Աշտարակեցի կաթողիկոսի հորեղբայրը), Բարսեղ

³⁵ Մ. արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», մասն Բ, էջ 8021:

³⁶ Գրիգոր Օշականցին հետագայում դառնում է արքեպիսկոպոս և նշանավոր բանաստեղծ: Տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4, էջ 101—116:

³² Զաքարիա սարկավագ, հ. Բ, ԾԲ, էջ 107:

³³ Աղանյան, դիվան Գ, էջ 42:

³⁴ Նույնը, էջ 44:

Կեսարացիներ, Պետրոս Բերդումյան-Աղամալյան եպիսկոպոսը և այլն:

Լեոն այս վերջինի մասին գրում է. «Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ ապրում էր Պետրոս եպիսկոպոս Բերդումյան-Աղամալյանը, որ հռչակված էր իբրև գիտնական աստվածաբան և Էջմիածնի դպրոցի վարչի ու պարծանքն էր կազմում: Սակայն կենսագրական տեղեկություններ լուսավորչական եկեղեցու այդ աստղի մասին մենք չունենք: Հայտնի է միայն, որ նա նախիջևանցի էր և միաժամանակ գտնվում էր Կ. Պոլսում: Ունենք նաև նրա գրվածքների ցուցակը, ուր կան տասնից ավելի աստվածաբանական շարադրություններ: «Մեկնություն գրոցն ծննդոց», «Մեկնություն Հոբա», «Մեկնություն Երզոց», «Մեկնություն հայտնության», «Մեկնություն թղթայն Պողոսի առ Եփեսացի», «Քարոզգիրք տարեկան» (2 հատորով), «Աղբյուր բացյալ հառակացն Քրիստոսի», «Ապաշխարարան», «Գիրք Աղոթից» (2 հատորով), «Աստվածամանություն», «Կշիռ Արդարության», «Երգարան»: Այս շարադրություններից մի քանիսը տրված են, բայց ոչ հեղինակի կենդանության ժամանակ³⁷:

Պետրոս եպիսկոպոս Բերդումյան-Աղամալյանի բոլոր աշխատությունները այժմ պահպանվում են Երևանի պետական Մատենադարանում և գրանցված են № № 2956, 175, 6610, 2, 2718, 5337 և այլ ձեռագրերի համարների տակ:

Էլ ավելի աստարելու համար Մար Աթոռում ծավալուն շարժում դարձած կրթական գործին Սիմեոն Երևանցին Վաղարշապատում հիմնեց թղթի գործարան և տպարան: Նրա հետևորդ նպատակն էր վարդապետարանի զարգացման հետ Էջմիածինը դարձնել հայրենի գրականության և հայագիտության կենտրոնը:

Հովհաննավանքից Էջմիածին փոխադրվելուց հետո վարդապետարանը տեղավորվել էր մի ընդարձակ սենյակում, որը այնքան էլ հարմար չէր ուսումնական նպատակների համար: Երևանցին ձեռնարկեց մի նոր շենքով ասպհովելու վարդապետարանը, որը ավելի նպատակահարմար լինելը դպրոցական կարիքներին: Նոր դպրոցի շինության մասին «Ջամբռ»-ում կարդում ենք. «Ժինեաց գմոմատունսն և զդարստունսն ծմունսն և ամունսն յատուկ յատուկ պարսպօքի հիսխասկողմն լետ կոյս խցից միաբանիցն, յարմար ըստ տեղուն և ըստ շինումաժյն, որպէս տեսանես: Չի յառաջ դպրատունն ներ

պարսպի միաբանիցն էր անյարմար ըստ տեղուն և ըստ կացութեան դպրացն, նեղ և նսնմ»³⁸:

ԺԹ դարի 40-ական թվականներին Ծախաթունյան եպիսկոպոսը տեսել և նկարագրել է այս դպրոցը. «Սիմեոն կաթողիկոսի Երևանցու» որ հոգ տարեալ և այն՝ ետ կառուցեալ ի Հիսխասկողմն Տաճարին ի միջոցս երկուց պարսպացն յարնէյս անդ մոմատուն՝ բաժանեալ ի նմանէ հաստատուն որմով, և ժողովեալ անդր զմանկունս ժառանգաւորս Տաճարին՝ կարգեաց նոցա ուսուցիչս. ուրանոր շարունակեցաւ ուսումն եկեղեցական ընթերցումաժոց և երաժշտութեանց, և ինչ ինչ արտաքին դասասացութեանց՝ քերականութեան, ճարտասանութեան և տրամաբանութեան: Լինէր յայնժամ և ուսումն բարձրագոյն վարդապետական գիտութեանց՝ այն է, դրական աստուածաբանութեան և մեկնութեան սուրբ գրոց: Յայտնիկ ուսման վարդապետաց և սարկաւագաց վարժապետ յատկացեալ էր ականաւոր մեծանուն եպիսկոպոսն Պետրոս Բերդումեանց կամ Աղամալեանց. Սահակ եպիսկոպոս Գեղամացի՝ որ և քաղցրանազ երաժիշտ»³⁹: Պատմական որոշ փաստեր նկատի առնելով, վերոգրյալը համընկնում է 1771 թվականին:

Սիմեոն կաթողիկոսի ս. Էջմիածնի ժամանակվա դպրոցի մասին խոսում է նաև Մսերյանը... «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմեոնէ մինչ ցՅովհաննէսը» աշխատության 4-րդ էջում և երախտագիտությամբ հիշատակում, որ չնայած ս. Էջմիածինը հիշատակված ժամանակաշրջանում գտնվում էր պարսից քարքարոսական տիրապետության ներքո, սակայն Էջմիածնում դպրոցական գործունեությունը բնական շարունակվում էր մինչև Սիմեոն կաթողիկոսի վախճանումը:

Ղուկաս Կարնեցին իր նախորդի վստահելի անձն ու մոտիկ գործակիցն էր ինչպես վարչական, նույնպես և դպրոցական հարցերում: Ընտրությունն էլ Սիմեոն Երևանցու հանձնարարությամբ տեղի ունեցավ:

Ղուկաս Կարնեցին հայրապետական գահի մրա մնում է տասնինն ու կես տարի՝ 1780 թվի օգոստոսից մինչև 1799 թվի դեկտեմբեր ամիսը: Ղուկաս Կարնեցին իր նախորդի պես եղել է գրասեր անձնավորություն: Նա շարունակել է իր նախորդի թողա-

³⁸ Ջամբռ, էջ 33—35:

³⁹ Հովհաննես եպիսկոպոս Ծախաթունյան, «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառաց Արարատայ» Հ. Ա., Էջմիածին, 1842, էջ 120—121:

³⁷ Լեո, Պատմություն, Գ. հատ., էջ 960: Մսերյան, Պատմություն կաթողիկոսաց Էջմիածնի, Մոսկվա, 1876, էջ 250:

ծը, ոչ անշուշտ նրա թափովն ու ծախվովը, և եթե որոշ ձեռնարկներ (ինչպես տպարանն ու թղթի գործարանը) դադարում են գործելուց, դա կաթողիկոսի անհոգության կամ ցանկության պատճառով չէր, այլ տիրող պայմանների ու մտայնությունների: Նա օգտավետ կերպով շահագործել է տպարանը, որտեղից իր ժամանակ լույս են տեսել զանազան օգտակար հրատարակություններ, որոնք աչքի են ընկնում իրենց խնամվածությանը:

Արել եպիսկոպոս Մխիթարյանը գտնում է, որ Ղուկաս Կարնեցու ժամանակ ս. Էջմիածնի վարդապետարանը շարունակել է գործել Սիմեոն կաթողիկոսի գծած ուղիով ու ոգիով, ընթացել իր բնականոն հունով: Նա բառացի ասում է. «այսօրինակ տևեաց հաստատությոն ուսումնարանին և յաւորս Ղուկաս վեհի»⁴⁰:

Սահակ Ծաղկարար եպիսկոպոսը նույնպես վկայում է. «Յաւորս Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին վարդապետն էր Կըծի անուանեալ Մարգար եպիսկոպոսն, զոր ինչ ընթերցեալ էին նորէն դաս-դաս տուաւ, և սաղմոսն փառք-փառք համար ասան: Յետոյ եղև Գաբի Եսայի վարդապետն վարժապետ, և նա ևս՝ սաղմոսն ետ ինձ բերան ա-

նել երեք-երեք (Գ—Գ) փառք. յետոյ կանոն. յետոյ Գ կանոնի համար ասաւ»⁴¹:

Ղուկաս կաթողիկոսի վախճանումից հետո (1799) սկսվում է Դավիթ-Դանիելյան վեհերի չարաշուք ու երկար շարքը, որ մեր պատմության ամենից սև էջերից մեկն է: Հակառակ այդ իրողության ս. Էջմիածնի վարդապետարանը շարունակում է իր բարերար գործունեությունը:

Դավիթ կաթողիկոսի օրով (1801—1807) վանական ժառանգալորաց վարժարանը կազմալուծման է ենթարկվում:

Տիրող պայմանների բերումով դպրոցի անվանական պահպանումն իսկ զարմանալի է և ցույց է տալիս, թե մարդիկ նրա անհրաժեշտությանը համոզված էին և եթե չէին կարող այն իր տեղում ու դիրքում պահել, հանգանքը իրենցը չէր: Ծախսաթույնի Հովհաննես եպիսկոպոսը այս դպրոցի տեղն ու պայմանները այսպես է ճշտում.

«Այս վերոյիշեալ տեղի ուսումնարանը տևեաց մինչև ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Դաւթի Ենեկեթեցոյ. այլ զկնի այնր լքեալ զայն տեղի վասն գիճութեան և խախտս գոլոյ շինուածոցն՝ պատրաստեցին տեղի ուսման մանկացն զվերնաշարկին սրահի դրանն Տրդատայ՝ որ յարևմտակողմն մեծի տաճարի»⁴²:

⁴⁰ «Հայրենասեր», № 77, 1875, Զմյուռնիա:

⁴¹ Մատենադարան, ձեռ. № 6247, էջ 7բ:

⁴² Մատենադարան, ձեռ. № 6247, էջ 6:

